UPLATŇOVÁNÍ BILINGVIZMU V ČESKÉM JAZYCE NA ZÁKLADNÍ ŠKOLE

KAREL KAMIŠ

Anotace: *Při cíleném uplatňování bilingvismu v prostředí české ZŠ by mělo docházet k účinnému překonávání komunikačních bariér narušujících úspěšný průběh komunikace, týkající se nedostatečné připravenosti žáka, pokud jde o zvládnutí vyjadřovacích prostředků v řeči a v jazyce majority, a k navození komunikační úspěšnosti zejména v prostředí české ZŠ.*

Úvod

Bohemistická příprava studentů pedagogických fakult, která je zaměřená na výuku spisovného jazyka českého v české multietnické a multikulturní základní škole, musí brát v úvahu shody i rozdíly existující jak v systémech spisovných jazyků, tak v rovině jejich fungování a porovnávat i celkovou jazykovou situaci, složení i charakter normy a kodifikace u těchto majoritou i minoritami užívaných spisovných jazyků na území České republiky i s jejich odlišnou stylovou diferenciací. Přitom lze využívat poznatky obecně lingvistické i speciálně bohemistické, se kterými se studenti seznamují v lingvisticky orientovaných předmětech pro jejich budoucí komunikační praxi v ZŠ. To následně umožní navazovat na využívání potenciálního bilingvizmu především u žáků pocházejících z historických národnostních menšin (minorit) či nově z rodin cizinců (imigrantů), kteří navštěvují českou školu s vyučovacím jazykem spisovně českým, jenž ale nemusí být jejich mateřštinou, tj. je u nich jazykem cizím nebo u žáků majority s využitím jazykovědných poznatků získaných studiem cizího jazyka.

V podmínkách ČR se jedná o *slovenštinu* (s mateřštinou vesměs *slovenskou* zahrnující 315 tisíc jedinců této nár. menšiny v ČR); *polštinu* (s mateřštinou vesměs *polskou* zahrnující 59 tisíc jedinců této nár. menšiny v ČR); *němčinu* (s mateřštinou vesměs *německou* zahrnující 49 tisíc jedinců této nár. menšiny v ČR); *romštinu* (k níž se přihlásilo 33 tisíc jedinců s mateřštinou vesměs *romskou*); *maďarštinu* (s mateřštinou vesměs *maďarskou* zahrnující 20 tisíc jedinců této nár. menšiny v ČR); *ukrajinštinu* (s mateřštinou vesměs *ukrajinskou* zahrnující 8 tisíc jedinců této nár. menšiny v ČR); *řečtinu* (s mateřštinou vesměs *řeckou* zahrnující 3,4 tisíce jedinců této nár. menšiny v ČR); *angličtinu*, popř. jazyky další týkající se ostatní populace z národnostních menšin žijící na území ČR (*čínštinu,*

japonštinu, vietnamštinu aj.) s mateřštinou jinou než spisovnou a nespisovnou flexivní češtinou.

V ČR se vyskytují jak jazyky mající společný původ (např. slovanské jazyky navzájem), tak i jazyky, které pocházejí ve srovnání s češtinou z prostředí naprosto odlišného jak po stránce geografické, tak po stránce lingvistické, hospodářské, politické a kulturní. Tyto jazyky se časem dostávají do jazykového kontaktu i s češtinou. A chceme-li si navzájem rozumět, musíme mít přehled i o zvukové, grafické, lexikální, gramatické a stylistické stavbě jazyků nár. menšin nebo jazyků cizinců (imigrantů) vyskytujících se na území ČR.

Proto se snažíme podat konfrontační lingvistický popis těchto jazyků v lingvistické přípravě studentů na pedagogických fakultách, a tím potenciálně využívat v rámci výuky na ZŠ bilingvnost společnosti a jedinců v ní žijících.

Multietnické prostředí a bilingvní mluvčí

Bilingvizmus lze definičně vymezit jako aktivní užívání dvou (přirozených) jazyků (zpravidla mateřštiny a jednoho jazyka cizího) společností (např. češtiny a slovenštiny v ČR) nebo jednotlivcem (např. Čechem mluvícím na Slovensku slovensky nebo Slovákem mluvícím v Čechách, na Moravě nebo ve Slezsku česky).

Jedná se tedy o aktivní dvojjazykovost či dvojjazyčnost prostředí (např. Československá republika) a jedinců, žijících a komunikujících v něm (tj. Čechů a Slováků komunikujících podle potřeby vedle své mateřštiny i jazykem cizím, tj. národním i státním jazykem druhého národa) a i jedinců z národnostních skupin obyvatelstva ČR komunikujících svou mateřštinou a i cizím jazykem, pro než jím je čeština.

Při uplatňování bilingvizmu ve výuce spisovného jazyka českého v české škole, která může respektovat rozdílné mateřské řeči, a tím i jazyky žáků z nár. menšin, jež navštěvují tuto školu, je nutno vymezit komunikační spektrum ČR a jazyky jej tvořící.

Jazyk přirozený

Pokud chceme v rámci bilingvizmu definovat řeč mateřskou tvořící obvykle základ jedincova bilingvizmu, musíme vyjít z obecného vymezení pojmu-termínu *jazyk přirozený*. Ten lze vymezit jako soubor znakových prostředků, které slouží k dorozumívání a myšlení, jehož historickým tvůrcem a nositelem je jednotlivec i určitá sociální skupina.

To znamená, že přirozený jazyk vznikal jako prostředek mezilidské komunikace zpočátku přímé (aktuální v čase a v životní situaci), později i zprostředkovaně různými symboly (např. písmem),

jimiž se informace mohly předávat bez návaznosti na čas (z pokolení na pokolení). Obvyklými formami mezilidské komunikace byla od počátku jejího vzniku starší forma neslovní, na ni se navrstvovala vývojově mladší forma slovní, popř. i komunikace mimosmyslovým vnímáním (např. telepatie).

Řeč mateřská

Mateřštinu lze definovat z ontogenetického hlediska jako řečovou činnost probíhající v raném dětství, v níž si dítě prvotně osvojuje schopnost verbálně komunikovat.

1. *Biolingvistický přístup k řeči (mateřské):* Zdá se, že psychický život jedince lze definovat jako činnost desítek miliard neuronů, které mezi sebou komunikují svými impulzy po vláknech tvořících z neuronů složité okruhy a sítě. U člověka jsou všechny psychické funkce kortikalizovány. Funkce nervových a psychických dějů jsou dány transformací senzorických podnětů i myšlenkových procesů na impulzy, které probíhají mezi neurony.
Především se tak děje v thalamokortikálním okruhu. Jistý vzorec shluků vzruchů obíhá mezi thalamem a kortexem a přenáší informaci mezi mnoha různými analytickými centry. Repetování vzruchů mezi thalamickými rytmickými generátory a kortikálními kolumny slouží k hledání vhodné motorické odpovědi. Pokud se tyto vzruchy utlumí, může dojít k zástavě nervových a duševních dějů (jedinec nebude při vědomí, nebude dýchat, pohybovat se a mluvit); např. při požití (některých) drog se objeví kvantitativní a kvalitativní změny vzorce výbojů neuronů a mohou nastat halucinace a psychotické chování; rovněž během narkózy se podstatně mění EEG aktivita; poměr alfa/beta aktivity se mění i podle emočního náboje slova apod.

Změny vigility a senzoria, obojí funkce kmenových a thalamokortikálních struktur, jsou dány aktivitou thalamokortikálního systému, již lze sledovat pomocí EEG; jeho dekódováním je možné poznávat informační hru impulzů a rovněž i psychických procesů.

2. *Řeč (mateřská) – lokalizace:* Z hlediska anatomického a neurofyziologického je řeč (v nejhrubším slova smyslu) lokalizována v jedné mozkové hemisféře, zpravidla levé, dominantní.

V této dominantní hemisféře je antero-posteriorní polarizace, např. léze v přední části poškozují motorické projevy řeči, naproti tomu v zadní části (spíše) senzorické projevy řeči.

3. *Řeč (mateřská) – lateralizace:* Fyziologický základ řeči (zahrnující slyšení, fonaci a artikulaci) není specializován na jednu hemisféru, i když na vyšší úrovni organizace je řeč většinou lateralizována do levé

hemisféry; ovšem existuje i rovnovážný stav lateralizace obou hemisfér, až po dominanci hemisféry pravé.

Lze předpokládat, že do určitého věku dítěte (zhruba do pěti až šesti let) se obě hemisféry vyvíjejí co do řečové kompetence společně; po tomto období jedna z hemisfér, obvykle levá, se stává dominantní co do řečové pohotovosti, a to pro svůj větší neurologický vývoj. Pravá hemisféra si ponechává svou pohotovost chápat řeč, její výrazovost (melodii řeči). V tomto věkovém období má dítě schopnost učit se druhému a snad i třetímu jazyku, pokud vyrůstá v bilingvním či multilingvním prostředí.

4. *Osvojování mateřštiny:* Z ontogenetického hlediska se zřetelem na reflexologické pojetí ontogeneze řeči u dítěte lze stanovit dvě stadia vývoje řeči, a to *předběžná stadia vývoje řeči* a *stadia vývoje vlastní řeči na úrovni vyšší nervové činnosti.*

A. *Předběžná stadia vývoje řeči* zahrnující: I. Pudové projevy na úrovni nižší nervové činnosti, a to: 1. stadium křiku, 2. stadium křiku s citovým zabarvením, 3. stadium žvatlání napodobovacího. II. Reflexy napodobovací na úrovni formy přechodné mezi nižší a vyšší nervovou činností, a to 4. stadium žvatlání napodobovacího, 5. stadium napodobování. III. Modulační faktory na úrovni formy přechodné mezi nižší a vyšší nervovou činností, a to 6. modulační faktory jako předstupeň mluvené řeči. B. *Stadia vývoje vlastní řeči na úrovni vyšší nervové činnosti* zahrnující: IV. činnost 1. signální soustavy, a to 7. stadium rozumění, 8. stadium emocionálně volní, 9. stadium reprodukování asociací. V. Forma přechodná mezi 1. a 2. signální soustavou zahrnující 10. zobecňování transferem. VI. Činnost 2. signální soustavy, a to 11. stadium logických pojmů, 12. intelektualizace řeči.

Z uvedeného pohledu na ontogenezi řeči dítětem je patrné, že dítě v raném dětství poznává vnější i vnitřní svět nejprve přímo (tj. pohledem, poslechem a dotekem) a velmi brzy je poznání vedeno v rámci socializace i slovním výkladem.

Zvládnutí mateřštiny s dostatečně rozvinutou schopností ji ještě před počátkem povinné školní docházky aktivně užívat, je důležitým předpokladem dobrých výsledků ve školní výuce.

5. *Socializace dítěte v raném dětství:* Dítě v raném dětství a později v předškolním věku poznává okolní svět a učí se v rámci socializace i slovním označením pro pojmy. Prochází stadii osvojování si mateřštiny, a to jak v rovině jazykových pojmenování, tj. v rovině sémioze při osvojování slov mateřštiny i jejich vlastního tvoření

(užívání dětských neologizmů), tak v rovině gramatické při osvojování slovních druhů a jejich mluvnických kategorií typických pro daný (přirozený) jazyk.

Pojmové myšlení (vázané na logickomyšlenkové operace) může asi fungovat nezávisle na slovním vyjádření, ale nikdy by nemohlo dosáhnout své výše, kdyby nebylo nezbytným předpokladem (verbální) řeči a nesloužilo by i komunikačním potřebám jedince.

6. *Rozšiřování individuální slovní zásoby:* V raném dětství a v předškolním věku se slovní zásoba dítěte rozšiřuje spolu s rozvojem poznání. Ve věku tří let je individuální slovní zásoba dítěte kolem tisíce slov; zahrnuje lexémy označující předměty a jevy, jež dítě přímo nazírá; ve věku šesti let dítě užívá asi tři tisíce slov.

7. *Slovnědruhové složení individuální slovní zásoby:* V raném dětství a v předškolním věku dochází k výrazným změnám i v jejím slovnědruhovém složení (vedle *substantiv* a *citoslovcí* se rozšiřuje podíl *adjektiv*, *adverbií*, ale i *předložek* u předložkových pádů a *spojek*; přibývají výrazy pro pojmy obecné i abstraktní, slovník dítěte se obohacuje o frazeologická spojení a rozvíjí se synonymika). Tento proces souvisí ve flexivních jazycích s gramatikalizací morfologickou a syntaktickou (větnou a souvětnou).

8. *Prohlubování individuální slovní zásoby:* Dítě v tomto věkovém období začíná postupně zvládat i strukturu slovní zásoby mateřštiny, tj. začíná si uvědomovat vztahy, které mezi pojmy existují. Jde především o vztah mezi pojmem a jeho vyjádřením, o vztahy slov příbuzných, dále slov nadřazených, souřadných a podřazených; o synonymní i antonymní vyjádření, či o vyjadřování různých odstínů významu.

9. *Gramatický systém v řeči dítěte:* V raném dětství a v předškolním věku dítě ovládne celý gramatický systém mateřštiny, má vytvořeno povědomí o jeho vztazích a umí je využít v mluvě (dialogu).

Je ontogeneticky doloženo, že zvládnutí základů mateřštiny se ukončuje kolem sedmého roku života, s tím, že slovní zásobu si rozšiřujeme po celý život a rovněž se po celý život můžeme zdokonalovat ve znalostech gramatického systému mateřštiny. V předškolním věku by si mělo dítě osvojit základy hovorové podoby své mateřštiny, např. české dítě hovorovou podobu spisovného jazyka, a to proto, aby před vstupem do základní školy bylo schopno vyjádřit se srozumitelně, souvisle a správně jak v dialogu s dospělým, tak s jiným dítětem.

Jazyk cizí

Jazyk cizí v bilingvním prostředí ČR je jazyk, jenž si musí osvojit jedinec národ. menšiny v zájmu dosahování jeho komunikačního úspěchu v majoritní společnosti. Jedná se vesměs o osvojení češtiny jako jazyka cizího, a to češtiny obecné, hovorové a spisovné. Spis. češtinu vyžaduje česká škola u žáků pocházejících z nár. menšin ji navštěvujících.

Komunikační deficit v jazyce cizím

Nedostatek řečových podnětů v raném dětství a v předškolním věku u dítěte pocházejícího z nár. menšiny nikoli v mateřštině, nýbrž v řeči majority, působí, že řeč majority, tj. čeština i myšlení v ní, se u něj vůbec nevytvoří nebo je nedokonalé. Toto dítě vykazuje nedostatky ve školní komunikační interakci, a to nezávisle na stupni osvojení jeho mateřštiny a myšlení v ní.

Pokud se takové dítě dostane do prostředí určité formy předškolní výchovy v češtině nebo do prostředí 1. ročníku 1. st. ZŠ, může komunikační deficit vyrovnat – pokud k tomu dochází až na 2. st. ZŠ, či ještě později, komunikační deficit vyrovnat nelze, neboť proces osvojování cizího jazyka je limitován biologicky, resp. biolingvisticky (viz učení se mateřštině z ontogenetického hlediska). To v současnosti dokladuje zařazování žáků-cizinců z rodin imigrantů do české základní školy nikoli podle osvojení češtiny, ale podle jejich věkové kategorie.

Využívání bilingvismu při výuce spisovné češtiny

Na 1. st. ZŠ se žáci seznamují s lexikálním a gramatickým významem slova. Je na místě, aby učitel seznámil žáky při osvojování lexikálního a gramatického systému češtiny i s obdobnými kategoriemi u vybraných jazyků žáků z nár. menšin.

1. Např. čeština gramatické kategorie vztahuje k ohebným slovním druhům. Proto jsou někdy označovány jako kategorie morfologické. Současná spisovná čeština má osm GK probíraných na 1. st. ZŠ s těmito gramémy (tvarotvornými morfémy): 1. Jmenný *rod* (*maskulinum, femininum, neutrum*), 2. Jmenné *číslo* (*singulár, plurál,* zbytky *duálu*), 3. Jmenný *pád* (*nominativ, genitiv, dativ, akuzativ, vokativ, lokál, instrumentál*), 4. Slovesná *osoba* (*první* - mluvčí, *druhá* - posluchač, *třetí* - osoba nebo věc, o nichž se mluví), 5. Slovesný *způsob* (*indikativ, imperativ, kondicionál*), 6. Slovesný *čas* (*prézens, préteritum, futurum*), 7. Slovesný *rod* (*aktivum, pasivum*), 8. Slovesný *vid* (*dokonavý, nedokonavý, nenásobený, násobený*).

2. Na 1. st. ZŠ je nutné přiměřeným způsobem vysvětlit žákům podstatu GK flexivních, a to zejména v případě, že ve třídě jsou žáci s mateřštinou neflexivní. Např. GK jmenného *čísla* vyjadřuje v přirozeném jazyce *opozici* konkrétní jednotlivina – abstraktní soubor jednotlivin. Pův. jazykový prostředek k vyjádření této opozice byl *lexikální*: např. lexém *strom* je označení jednotliviny – lexém *les* je označení souboru jednotlivin (z tohoto období v indoevrop. jazycích např. *Mensch, člověk - Leute, lidé, infans, dítě - liberi, děti* ap.). Postupnou gramatikalizací u některých jazyků se přešlo k úspornějšímu vyjádření pomocí morfologických prostředků, a to pomocí slovotvorných přípon, z nichž se pak vyvinuly přípony tvarotvorné (např. strom-*0* – strom-*y*, tj. -*0* = sg. – -*y* = pl.).

3. U jazyků flexivních je užitečné vyjít ze shod a uvádět rozdíly existující u jednotlivých GK, např. mezi češtinou, slovenštinou, polštinou ale i němčinou, popř. flexivní podobou romlektů užívaných v prostředí ČR romskou nár. menšinou.

Literatura

Faber, J., Šrutová, L., Pilařová, M., Vučková, Z., Böhmová, D., Dobošová, L.: *Vědomí a EEG spektrum.* Česká a slovenská psychiatrie 4, r. 96, červen 2000, s. 203 - 209.
Kamiš, K.: *Čeština a romština.* In: Český jazyk. Najnowsze dzieje języków słowiańskich. Universytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej. Opole 1998, s. 50 - 60.
Kořenský, J.: *Komunikace a čeština.* H & H 1992.
Kořenský, J.: *Teorie přirozeného jazyka.* Studie a práce lingvistické, sv. 26. Praha 1989.
Mezuláník, J.: *Komunikační bariéry z hlediska sociolingvistiky.* SAV, Bratislava 1993.
Sovák, M.: *Biologické základy myšlení.* SPN Praha 1985.

AUTOR – KONTAKT:

Doc. PhDr. Karel Kamiš, CSc.
Pedagogická fakulta
Univerzita J. E. Purkyně
České mládeže 8
Ústí nad Labem

Tel.:(02) 242 519 12
E-mail: kamis@pf.ujep.cz